

УДК 141.7

В. П. Павленко, ст. викладач,
Н. Д. Світайло, к. філос. н., доцент

ЕТАПИ ЕВОЛЮЦІЇ ІМПЕРІЙ: СУТНІСНИЙ ПІДХІД

Анотація. На основі комплексного аналізу способів владарювання, підкорення та контролю, за допомогою якого метрополія підкорює собі інші народи, у статті запропоновано новий підхід до періодизації імперій. Виділено п'ять основних етапів розвитку імперій, ознаками яких є той силовий ресурс, який імперія накопичує завдяки підкоренню інших і за рахунок якого потім живе, трансформуючи його у соціальні та статусні вигоди для власного населення: ресурс військової сили, політичної, ідеологічної, економічної або інформаційної. Робиться висновок про доцільність такого сутнісного підходу для ефективного подолання імперського впливу у сучасних умовах.

Ключові слова: держава, імперія, еволюція, імперська ментальність.

В. П. Павленко, ст. преподаватель,
Н. Д. Свитайло, к. филос. н., доцент

ЭТАПЫ ЭВОЛЮЦИИ ИМПЕРИЙ: СУЩНОСТНЫЙ ПОДХОД

Аннотация. На основе комплексного анализа способов господства, подчинения и контроля, с помощью которого метрополия покоряет другие народы, в статье предложен новый подход к периодизации империй. Выделено пять основных этапов развития империй, признаками которых является тот силовой ресурс, который империя накапливает благодаря подчинению других и за счет которого потом живет, трансформируя его в социальные и статусные выгоды для собственного населения: ресурс военной силы, политический, идеологический, экономический или информационный. Делается вывод о целесообразности такого сущностного подхода для эффективного преодоления имперского влияния в современных условиях.

Ключевые слова: государство, империя, эволюция, имперская ментальность.

V. P. Pavlenko, Senior Lecturer,
N. D. Svitailo, Candidate of Philosophy Sciences, Associate Professor

THE LIFE CYCLES OF EMPIRES: THE ESSENTIAL APPROACH

Abstract. Peculiarities of contemporary manifestations of empire as a form of political organization actualize research stages in the evolution of empires which in turn requires an analysis of the whole complex of modern high-tech and highly organized way of ruling, subjection and control available in the arsenal of modern empires and considerably alter their external image.

Representing the methodological approach to determination of empires development stages is considered in this paper. The main differentiating feature of each stage of empires evolution, the power resource is selected. There are five major steps that the empire passed in its development: the first stage - the military empires, the second - phase of political empires, the third stage marks the ideological empire, the fourth stage of the evolution is in the economic empires. Today we can speak about the transition to the fifth step in the evolution of the phenomenon, which are representatives of the information empire which boundaries do not always coincide with national ones. The conclusion about the need to incorporate the features of this stage to effectively overcome the imperial influence - not so much because of political efforts, but because of cultural meaning, in the form of moral uplift over the remains of the imperial mentality.

A cursory review on the empires evolution allows to understand that they are not random, short-term phenomenon of history, but are an integral part of the global political system, in which each of them acts as a unifier of fragmented states mired in infighting. Of course, this is not a "civilizing" mission, or some step forward for the countries and peoples absorbed by an Empire - this is only an end to the chaos and destruction caused by external forces. And as long as a similar function in civil conflicts is performed by the UN, the need in the empire remains except in relation to the conflict of information, "meaning". However, if before the civil conflicts generate internal economic, political and interethnic problems of the country, and their fire only worsened these problems, but now such outbursts are more often provoked from the outside, and it is they that create the most domestic economic, political and ethnic problems.

But, according to the authors, the inability of empires for self-development should not be underestimated, especially since their power mainly rests not on actual political or military power, but on the faith of its provinces and colonies in this power, on the fear of it, and on the poisoning even its ardent opponents with treacherous imperial mentality - that does not allow them to deal with it efficiently and effectively.

Our proposed approach to the division of the stages of empires evolution can be called essential, since it is not based on the classification of certain Empire to the chronological framework of the history of European or some other civilization, and on ways of allocating it to the reign of one of the five types of power resources used by it.

Keywords: *state, empire, evolution, imperial mentality.*

Актуальність теми дослідження. Питання щодо особливостей імперії як форми політичної організації та можливостей існування такої форми у сучасних умовах набуло нової актуальності в останні роки. І не лише на фоні імперських тенденцій у сучасній Російській Федерації, але й на фоні дискусії щодо принципів формування та функціонування Євросоюзу і США, які деякими дослідниками також відносяться до імперій, хоча й у переносному сенсі [8]. Водночас актуальним сьогодні є і дослідження еволюції імперій, зокрема підходів до аналізу етапів розвитку таких державних утворень. Використовуваний дослідниками поділ етапів еволюції імперій просто за історичною хронологією не дає відповіді

на актуальні сьогодні питання, адже окремі країни переживають відповідні стадії цієї еволюції пізніше або раніше за інших. До того ж важливим є аналіз всього комплексу сучасних високотехнологічних та високоорганізованих способів владарювання, підкорення та контролю, які є в арсеналі сучасних імперій і здатні суттєво змінити їх зовнішній образ.

Сьогодні, щоправда, можна вважати, що вік імперій минув, і що останні з них, такі, як Російська, - котра є імперією не за назвою, а по суті, - теж доживають свого віку. Однак при більш уважному розгляді це питання виявляється більш складним. Річ у тім, що за тисячі років існування імперії змінювались, еволюціонували, і не лише в зовнішніх атрибутах, таких, як зброя чи засоби комунікацій. Вони еволюціонували якісно, пройшовши декілька етапів, а значить і типологічних форм існування, і навчилися виглядати так, що їх майже і не сприймають як імперії. І лише в рідкісних випадках, через поспіх або особисті амбіції вождів, вони оголюють свою імперську суть. Тож навіть і сьогодні національній державі варто знати, які є суттєві ознаки імперії і бути уважним до позицій деяких «добрих сусідів».

Постановка проблеми. На наш погляд, проблема, яка стримує сьогодні формування нового концептуального підходу до аналізу імперії як форми політичної організації та основних етапів її розвитку полягає в тому, що дослідники намагаються охопити одним визначенням декілька принципово різних типів імперій, які варто розглядати окремо. Це не означає, що до цього часу не було спроб просунутись у цьому напрямку. Адже дослідники активно вивчали серйозні відмінності між імперіями і пробували їх класифікувати [7].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження імперій має давню історію, і за цей час накопичилось надміру велике число дефініцій даного явища, що, очевидно, показує недостатність – попри безліч робіт – його концептуального осмислення. Так, американський політолог М. Дойл дає визначення імперії, в якому його суть зводиться до підкорення одної держави іншою: «Імперія... це ставлення, формальне чи неформальне, в якому держава контролює дієвий політичний суверенітет іншої політичної спільноти» [11]. Інший американський політолог, Д.Армстронг також розглядає імперію просто як «складене політичне співтовариство, яке інкорпоровало малі політичні одиниці» [10]. Деякі автори основною ознакою імперії (принаймні – колоніальної) називають економічну експлуатацію [9], інші – культурні відмінності [4], а американський політолог М.Бейссінджер визначальною ознакою вважає негативне сприйняття периферією факту панування над нею імперського центру [1, с. 68].

Тобто, можна погодитись із британським істориком Д. Лівеном, який наголошує на складності і навіть неможливості дефініювання терміну «імперія», заявляючи, що це «багатосмисловий, дуже змістовний і неточний термін, повний ідеологічних пасток» [3, с. 17]. На ці ж теоретичні труднощі вказує і американський політолог українського походження О. Мотиль [4; 7]. Російський дослідник Д. Волошин акцентує увагу на характері внутрішніх зв'язків, зазначаючи, що імперія – це «простір домінування статусних, вертикальних зв'язків, зв'язків насамперед у напрямку «центр-периферія». Горизонтальні, безпосередні

зв'язки між місцями в просторі імперії є похідними від зв'язків ієрархічних, вертикальних» [2, с. 28].

Виділення недосліджених раніше частин загальної проблеми. Однак такий, можна сказати, історичний підхід підкреслює лише те, що ці типи імперій існували в різні епохи, але не показує, на чому був заснований успіх подібних державних утворень і, відповідно, в чому була істотна відмінність різних типів. На наш погляд, імперії важливо класифікувати за ключовими, сутнісними ознаками кожного типу, і саме це ми і спробуємо зробити.

Постановка завдання. Отже, в рамках даної статті ми ставимо завдання сформулювати методологічні підходи до визначення етапів розвитку імперій. Головною диференціюючою ознакою кожного етапу еволюції імперій (і відповідного їх типу) ми обрали той силовий ресурс, за допомогою якого метрополія підкорює собі інші народи, який намагається накопичити у себе завдяки цьому підкоренню і за рахунок якого потім живе, трансформуючи його у соціальні та статусні вигоди для власного населення: ресурс військової сили, політичної, ідеологічної, економічної або інформаційної.

Виклад основного матеріалу. Більшість сучасних країн або входили до складу імперій, або очолювали їх. Дослідники цього питання припускають, що сучасні, тобто національні держави і не могли створюватись інакше, як із багатонаціональних імперій, адже нації самі по собі почали складатися тільки в XVI-XVII століттях, а завершився цей процес разом із перемогою ринкової економіки, правового й ефективного державного апарату та культурно-ідеологічної єдності в незалежній країні. Інакше кажучи, це сталося достатньо пізно, а в деяких східноєвропейських країнах не завершилося і досі, і поки це не сталося, стабільна національна держава – тобто, не-імперія – просто не могла існувати. По-перше, не було нації, яка могла бути соціальною базою і рушійною силою утворення і розвитку такої держави, а без цього будь-який племінний, багатоетнічний союз або тримався разом лише за рахунок його сильного лідера і розпадався водночас із його відходом від влади, або існував довше, але в якості імперії. А по-друге, імперії в принципі існують лише завдяки екстенсивному розвитку, тобто через розширення своїх володінь, а тому будь-яка маленька, не-імперська країна, перебуваючи у геополітичному просторі імперій, обов'язково буде поглинута одною з них, - це лише питання часу.

На наш погляд, імперії пройшли у своєму розвитку п'ять основних етапів, точніше – сьогодні якраз відбувається перехід від четвертого до п'ятого етапу. Варто зробити застереження, що це наша, авторська точка зору, яка не є загальноприйнятною і досі не оприлюднювалась.

Перший етап - етап військових імперій, - був найкоротшим, але вже і в ньому виявлялись визначальні риси усіх пізніших імперій. Імовірно цей етап почався із зародженням найперших держав, але в різних регіонах повторювався неодноразово, якщо «нормальні» державні утворення розпадались і зникали, а на їх місці з'являлись нові об'єднання – військові імперії. Конкретними прикладами таких є імперія Олександра Македонського, Чингізхана або Наполеона I. Найцікавіше і водночас найскладніше питання, яке постає щодо цих протодержавних утворень, таке: як могли декілька тисяч людей, що вийшли у похід разом

із своїм вождем, підкорити й утримувати під своєю владою величезні, багатомільйонні за чисельністю населення ворожі території? На практиці ж чисельність їх військ, натиск і відданість вождю часто росли із кожним новим завоюванням, що може означати лише одне: вірними їх соратниками ставали представники підкорених народів, що добровільно і щиро ідентифікували себе з «еллінами» чи «монголами» і готові були віддати за це своє життя.

Військові імперії відповідають історичному етапу «військової демократії» із такими її рисами: абсолютна влада вождя, поки він перемагає у походах (саме це і передбачав грецький термін «стратег» або римський - «імператор», і саме цього жорстко вимагали від султанів турецькі мамлюки, а від отаманів – козаки) - безпосередня демократія для всіх, причетних до походів (віче, агора, коміції, курултай, тінг) і рада вождів, тобто долучення очільників підкорених племен до планування військових дій і розподілу їх результатів. Отже, підкорені вожді та їх племена були не стільки залякані і змушені слугувати імперії, скільки зацікавлені – як матеріально, так і в плані честолобства. А ще військові імперії демонструють виняткову організованість управління і виконання (налагодження інформаційної, шляхової та забезпечувальної інфраструктури), засновану на свідомій, неформальній відданості та дисципліні, породжену не в останню чергу патерналістським ставленням до власних бійців з боку їх очільників.

Таким чином, уже тут можна побачити такі ознаки імперії, як: (1) *екстенсивний розвиток*, без якого вони не можуть існувати (для військових імперій це означає безперервне територіальне розширення, будь-яка тривала зупинка в якому похитнула би відчуття її непереможності і бажання підтримувати, а відтак привела би до розвалу); (2) *ідентифікація* з переможним народом усіх підкорених етносів, і створення штучного, *політичного етносу* на цій основі (ті ж «елліни», «римляни», «монголи», «росіяни» - із готовністю неопітві беззастережно служити будь-яким імперським цілям); (3) *політична тотальність*, нероз'єднаність влади і народу (від якого походить і корпоративне придушення індивідуального заради суспільного, із третируванням незгодних як «idiotes» і «ворогів народу» та загально підтримуваними репресіями щодо них, а отже і несформованістю автономної особистості підданих та відсутністю у них самостійних моральних принципів).

Після того, як військова імперія стикається із нездоланим спротивом (імовірно, з іншою імперією) і розпадається, для її титульного народу починається, як правило, другий етап розвитку цього явища, етап політичних імперій, які вже у своєму прагненні до розширення діють менш імпульсивно і бурхливо, але більш планомірно і хитро. І вони можуть собі це дозволити, адже мають – на відміну від попереднього етапу – постійний державний апарат і стабільний політичний устрій в метрополії, а відтак підкорюють інші країни не стільки армією, скільки династичними зв'язками, релігійною єдністю або «цивілізаторською» місією (тобто силовим насадженням цієї релігійної єдності та династичної пов'язаності). Якщо попередній тип пишався військовими завоюваннями і жив за рахунок прямого пограбування, данини і рекрутування військ із завойованих територій (не дбаючи про те, зруйнує це їх суспільство чи ні), то політичні імперії відрізнялись не тільки хорошою державною організацією в метрополії, але й

налагодженням відповідної політичної, економічної та – частково – освітньої організованості у своїх колоніях. Брак організації державного управління можна вважати головною слабкістю військових імперій. Адже, як сказав свого часу Чингізхану його головний радник по управлінню Північним Китаєм Єлюй Чу-цай: «Ви отримали Піднебесну, сидючи на коні, але керувати нею, сидючи на коні, неможливо».

Саме ця діяльність і оголошувалася «цивілізаторською», хоча насправді мала виключно меркантильний сенс: вона була потрібна метрополії для організації вивозу із колоній тих комерційно вигідних багатств, які, власне, і створювали економічну, а відтак і воєнну та політичну могутність даної імперії. В межах цього завдання туземна адміністрація навчалась найпростішим знанням і навичкам писемності, математики та управління, - яких, втім, бракувало для самостійного управління колонією, що постійно підживлювало на місцях комплекс меншовартості і ментальну залежність від порад і допомоги з центру. А з іншого боку це створювало ідеологічну впевненість громадян метрополії у справедливості колоніального ладу та у своїй безперечній вищості над «провінціалами». Із цього переконання і походять усі расові теорії та погляди, які в дещо зміненій для кожного етапу формі стають іще одною ознакою цієї та всіх подальших імперій, котру можна назвати (4) *шовінізмом*, або комплексом «старшого брата», який має безумовне право і навіть обов'язок втручатись у внутрішні справи колоній, коли йому щось там не подобається.

Історично епоха політичних імперій вкладається в строки від початку Нового часу (колонізація Америки та Індії) до початку ХХ століття, коли на зміну їм приходять ідеологічні імперії, що знаменують собою третій етап їх еволюції. Якщо політичні імперії займаються зовнішньою колонізацією, то ідеологічні – внутрішньою, тобто, по-перше, більш інтенсивною експлуатацією ресурсів підкорених територій, а задля цього, по-друге, більш інтенсивним ідеологічним підкоренням експлуатованого населення. Імперії змушені це робити, адже із формуванням ринкової економіки багатонаціональні держави відживають своє, стаючи на заваді інтенсивному економічному розвитку кожної нації. Тому у них залишається тільки два варіанти: розпастися на національні держави або створити фанатичний тоталітарний режим, який, власне, і буде ідеологічною імперією.

Слабкість ідеологічних імперій була в тому, що вона робила ставку на відданість і героїзм, а не на організацію держави (яка все більше занепадала), а фанатизм – продукт, який швидко псується, і саме тому ці державні утворення були приречені на недовге існування, - фактично, впродовж життя харизматичного вождя країни. Якраз занепад державної організації (надмір зарозумілих, придворних «командувачів» і жахливий брак самостійної, тверезої думки в управлінні) і призводить до створення слабких – попри уявну могутність – ідеологічних імперій. Ця недовговічність зближує їх із військовими імперіями і дозволяє вважати і перші, і другі необов'язковими, зрештою, перехідними етапами у розвитку імперій.

Наступний, четвертий етап еволюції цього явища виявляється в економічних імперіях, які через державні займи та транснаціональні корпорації добиваються

фінансової, насамперед, залежності від себе, а також перетворення неоколоніальних країн на сировинні придатки, постачальників дешевої робочої сили та невимогливі ринки збуту товарів. Це сучасний, достатньо новий тип імперій, перехід до якого розпочався із середини ХХ століття. Але вже кінець ХХ століття показав його слабості й можливості успішно йому протидіяти: можна об'єднуватись, як це зробила Західна Європа та арабські імпортери нафти, а можна просто не повертати борги, як це робили деякі країни Східної Європи та Африки. Але ще важливішим є те, що «інформаційна ера», яка почалася у тому ж кінці ХХ століття, давала більше прибутку і влади завдяки володінню інформаційними ресурсами, а не промисловими або, навіть, фінансовими.

Отож нині можна говорити про перехід до п'ятого етапу в еволюції розглядуваного явища, представниками якого стають інформаційні імперії, чії границі далеко не завжди збігаються із державними кордонами. В них нав'язування своєї ідентичності ведеться не засобами ідеологічної «накачки» та грубої гри на емоціях, а шляхом психологічно витонченого і на декілька ходів наперед розрахованого піару, із чітким розумінням емоційних та інтелектуальних потреб доволі освічених, кваліфікованих людей. У яких не забирають свободу думки і вибору (як це було в ідеологічних імперіях), але підштовхують їх умілою інформаційною та соціальною політикою до такого вибору, який і людям здається найкращим, і владі – вигідним. В усякому разі, інформаційна імперія не рекламує себе словами та гаслами, котрим сучасні люди навчилися не довіряти. Вона робить це фільмами, піснями, художніми творами, неперевершена майстерність та емоційна впливовість яких рекламують державницькі цінності краще за будь-які логічні аргументи. Не гірше рекламують її і високотехнологічні товари та привабливий спосіб життя, із яким іноземці знайомляться підчас поїздок – туристичних, бізнесових чи за обміном (дещо подібне Ж.Елльоль у 1965 році назвав «горизонтальною» та «соціологічною» пропагандою, а Д.Рісмен ще в 1951 році жартома пропонував бомбувати СРСР американськими споживчими товарами, і здається, що саме такий культурний вплив і підштовхнув перебудову 1985 року).

Подібний вплив можна назвати культурним, а найбільш агресивні його форми Г.Почепцов називає «смісловою війною» [6] та «безконтентною комунікацією» [5] і прогнозує зростання частки саме такого роду боротьби, навіть підчас відкритих, «гарячих» воєн.

Такий побіжний огляд еволюції імперій дозволяє зрозуміти, що вони є не випадковим, короточасним явищем історії, а невід'ємним елементом світової політичної системи, в якій кожна з них виконує *функцію об'єднувача роздроблених держав*, що погрузли у чварах. Звичайно, це не є «цивілізаторською» місією або якимось кроком уперед для поглинених імперією країн і народів, - це лише припинення хаосу і руйнації зовнішніми силами. А з тих пір, як подібну функцію щодо громадянських конфліктів виконує ООН, то потреба в імперії залишається, хіба що, по відношенню до конфліктів інформаційних, «сміслових». Проте якщо раніше громадянські конфлікти породжувались внутрішніми економічними, політичними або міжнаціональними проблемами країни, і їх спалах тільки погіршував ці проблеми, то тепер подібні спалахи все частіше провокуються ззовні, і

саме вони найбільшою мірою створюють внутрішні економічні, політичні та між-національні проблеми.

Немає сумніву, що для такої податливості зовнішньому культурно-інформаційному впливу в країні мають бути наявні якісь вагомі внутрішні чинники, і вони є: ідеологічний хаос в політичній еліті і брак самостійних лідерів, відсутність визнаного всім суспільством єдиного базису цінностей, конфлікт етнічних культур або когнітивно-смыслових векторів між різними соціальними класами. Неважко помітити, що всі ці суперечності є в сьогоднішній Україні, включно із когнітивно-смыслову різновекторністю, коли, наприклад, «бідні» все ще вважають багатство пороком і ознакою крадіяства, а «багаті» - ознакою своєї інтелектуальної вищості, і ніхто з них не прагне порозумітися з іншими. Саме в цей момент і відбувається інформаційний наступ зовнішніх сил, що прагнуть нав'язати і суспільству, і його лідерам свої ментальні й ціннісні стереотипи шляхом медійного транслювання не стільки фактів, скільки оцінок, укладених в безапеляційні ярлики: «бандерівці», «хунта» - про владу, «народний мер» замість самопроголошеного і «захист від геноциду росіян» - про будь-які свої дії.

Втім, не варто недооцінювати нездатність імперій до саморозвитку, тим більше, що їх сила переважно тримається не на реальній політичній чи військовій могутності, а на вірі її провінцій та колоній у цю могутність, на страху перед нею і на отруєнні навіть ярих її противників підступною імперською ментальністю, - що не дає їм боротися із нею раціонально й ефективно. Імперська ментальність виявляється не тільки в страху і вірі у нездоланність метрополії, вона іще й у схильності до змовницьких методів боротьби (що виключають залучення до неї всього народу), до надмірних ідейних компромісів і укладанні аморальних союзів із противниками імперії, до безпринципності у виборі засобів і нестворенні моральних авторитетів. Саме тому долання імперського впливу буде ефективним не так завдяки політичним зусиллям, як завдяки культурно-смысловим, - у вигляді морального підняття над залишками імперської ментальності.

А втім, імперія завжди воює, вона не може зупинитись. Вона безперервно шукає і знаходить «ворога», провокує його, налаштовує своїх підданих на боротьбу гладіаторськими боями або фільмами про війну, прославлянням лише військових героїв і військових свят, і взагалі – життям в умовах постійного долання «самостворених» труднощів і здійснення подвигів, що компенсують халатність та неорганізованість влади. Саме такі риси імперії і потрібно Україні залишити в минулому, шукаючи власних – і не тільки військових – героїв, власні цінності та власні моральні авторитети.

Висновки. Запропонований нами підхід до поділу етапів еволюції імперій можна назвати сутнісним, адже він базується не на віднесеності певної імперії до хронологічних рамок історії європейської чи якоїсь іншої цивілізації, а на віднесенні способів її владарювання до одного з п'яти типів силового ресурсу, використовуваних нею. Формулювання цих п'яти типів силового ресурсу є результатом узагальнення емпіричних даних, зібраних дослідниками імперій, але важливо і те, що вони є однопорядковими явищами, мають єдину логічну підставу та сутнісні диференціюючі ознаки.

Література

1. Бейссинджер, М. Переосмысление империи после распада Советского Союза // *Ab Imperio*. – 2005. – № 3. – С. 35–88.
2. Волошин, Д. А. Феномен империи в мировой истории: Рим.: учебное пособие [Электронный ресурс] / Д. А. Волошин; под. ред. С. Л. Дударева. - Армавир, 2013. – 156 с.– Режим доступа: https://books.google.com.ua/books?id=f0p-_CgAAQBAJ&pg=PA2&lpg=PA2&dq=2.%09Волошин+.
3. Ливен, Д. Российская империя и ее враги с XVI века до наших дней / Д. Ливен. - М., 2007. – 688 с.
4. Мотыль, А. Пути империй: упадок, крах и возрождение имперских государств / А. Мотыль. – М., 2004. – 248 с.
5. Почепцов, Г. Інформаційні війни: тенденції та шляхи розвитку [Електронний ресурс] – Режим доступу до джерела: <http://osvita.mediasapiens.ua/material/9161>.
6. Почепцов, Г. Первая смысловая война в мире (Украина, Крым, Россия) [Електронний ресурс] – Режим доступу до джерела : <http://osvita.mediasapiens.ua/material/31194>.
7. Фісун, О. А. Сучасні типології імперій: основні підходи та інтерпретації / О. А. Фісун, О. А. Баталов // Гілея: науковий вісник. – Випуск 63 (№ 8). – С. 522–526.
8. Хохлов, М. И. Наднациональность в политике Европейского Союза [Електронний ресурс] / И. И. Хохлов, Е. А. Сидорова ; РАН, ИМЭМО. - Изд. 2-е, обновл. и доп. - Москва : Международные отношения, 2014. - 304 с. – Режим доступу до джерела : <http://www.inter-rel.ru/book/history/book378/>.
9. Яковенко, И. Г. От империи к национальному государству (Попытка концептуализации процесса) / И. Г. Яковенко // *Полис*. - 1996. - № 6. - С.117-128.
10. John, A. Armstrong. *Nations Before Nationalism*. Chapel Hill, 1982. P. 131.
11. Michael, W.. *Empires*. Ithaca, N. Y. : Cornell University Press, 1986. P. 45.

References

1. Beisindzher, M. (2005). *Pereosmysleniie imperii posle raspada Sovetskogo Soiuza* [Rethinking the empire after the collapse of the Soviet Union]. *Ab Imperio – Ab Imperio*, 3, 35-88 [in Russian].
2. Voloshin, D. A., Dudarev, S. L. (2013). *Fenomen imperii v mirovoi istorii* [The phenomenon of the empire in world history]. Retrieved from https://books.google.com.ua/books?id=f0p-_CgAAQBAJ&pg=PA2&lpg=PA2&dq=2.%09Волошин+ [in Russian].
3. Liven, D. (2007). *Rosiyskaia imperia I ieie vragi s XVI veka do nashikh dnei* [Russian Empire and its enemies from the XVI century to the present day]. Moscow [in Russian].
4. Motyl, A. (2004). *Puti imperiy: upadok, krakh ivozrozhdeniie imperskikh gosudarstv* [Empires Way: Decline, Collapse And Revival Of Imperial States]. Moscow [in Russian].
5. Pocheptsov, H. *Informatsiini viiny: tendentsii ta shliakhy rozvytku* [Information War: Trends and development path]. Retrieved from <http://osvita.mediasapiens.ua/material/9161> [in Ukrainian].
6. Pocheptsov, H. *Pervaia smyslovaia vojna v mire (Ukraina, Krym, Rossiia)* [The first semantic war in the world (Ukraine, The Crimea, Russia)]. Retrieved from <http://osvita.mediasapiens.ua/material/31194> [in Russian].
7. Fisun, O. A., Batalov, O. A. (2012). *Suchasni typolohii imperii: osnovni pidkhody ta interpretatsii* [Modern typology of empires: the main approaches and interpretations]. *Hileia: naukovyi visnyk – Hileia: Scientific Bulletin*, 63(8), 522-526. Kyiv [in Ukrainian].
8. Khokhlov, M. I., Sidorova, Ye. A. (2014). *Nadnatsionalnost v politike Yevropeiskogo Soiuza* [Supranational policy in the European Union] Moscow: Mezhdunarodnyie otnosheniia. Retrieved from: <http://www.inter-rel.ru/book/history/book378/> [in Russian].
9. Yakovenko, I. G. (1996). *Ot imperii k natsionalnomu gosudarstvu (Popytka kontseptualizatsii protsessa)* [From empire to national state (Attempting to conceptualization process)]. *Polis – Polis*, 6, 128 [in Russian].
10. Armstrong, J. A. (1982). *Nations Before Nationalism*. Chapel Hill, The University of North Carolina Press [in English].
11. Doyle, M. W. *Empires*. Ithaca: Cornell University Press, 1986 [in English].

Надійшла 21.05.2016

Бібліографічний опис для цитування :

Павленко, В. П. Етапи еволюції імперій: сутнісний підхід / В. П. Павленко, Н. Д. Світайло // Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія. - 2016. - № 2 (8). - С. 115-123.